

HEYDƏR ƏLİYEVİN BİRİNCİ PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ

*Bakı Dövlət Universitetinin doktorantu**E-mail: balamirzamammadli@gmail.com*

Giriş

Nəinki Vətən tarixşünaslığında, eləcə də xarici tarixşünaslıqda birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında siyasi hakimiyyətə qayıdışı müasir Azərbaycan tarixinin son dərəcə mürəkkəb bir məqamına təsadüf edir. Belə ki, həmin vaxt Azərbaycanda ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi-psixoloji böhran yaranmış, ölkəmiz öz müstəqil dövlətçiliyini itirmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, ölkəni vətəndaş müharibəsinə sürükləyən güclü separatçılıq meyilləri baş qaldırmışdı. Y.Hüseynov bununla bağlı yazır: “Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin yaratdığı çətinliklər və səriştəsiz rəhbərlər üzündən Azərbaycan parçalanmağa və müstəqilliyini itirməyə doğru sürüklənirdi” [21, s.357]. Belə bir ağır vəziyyətdə iqtidarda olan hökumət mövcud problemləri həll edə bilməyərək istefa vermiş, bununla da, Azərbaycan xalqının bütün bu təhlükələrdən qurtulmanın yeganə çıxış yolu kimi bir ümidi qalmışdı: vaxtilə 1969-1982-ci illərdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik edərək onu nəinki bütün Sovet İttifaqında, eləcə də dünyada layiqincə təmsil etmiş dahi lider Heydər Əliyevi yenidən hakimiyyətə dəvət etmək. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ politoloqu Zbiqnev Bjezinski həmin vaxtlar demişdi: “Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!” [22, s.6]. Beləliklə, Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə və konstitusiyaya uyğun olaraq Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. Elə buna görədir ki, Vətən tarixşünaslığında əksər tədqiqatçılar Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının tarixi zərurət olması qənaətinə gəlir [23, s.222].

Vətən tarixşünaslığında əksər tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı zamanı Azərbaycan-ABŞ münasibətləri daha çox anlaşılmaq xarakter kəsb edirdi [19]. Xüsusilə, 1992-ci ildə ABŞ Konqresində “Azadlığı müdafiə aktı”nın Azərbaycanın maraqlarına zidd olan 907-ci maddəsinin qəbul edilməsi ikitərəfli münasibətlərə ciddi zərbə vurmuşdu. Məhz buna görədir ki, iki ölkə arasında münasibətlərdə yeni hakimiyyətə əvvəlkindən bir sıra

“mirasların” qaldığını göstərən M.Qasımlı bu barədə yazır: “Bu zaman iki ölkə arasında münasibətlərdə anlaşılmaq hökm sürürdü. ABŞ-da Azərbaycan haqqında belə bir mənfi fikir formalaşmışdı ki, guya Azərbaycanda ermənilər öldürülür, insan hüquqları pozulur” [24, s.165]. E.Mirbəşiroğlu həmin məqamdakı şəraiti belə xarakterizə edir: “Ümummillə Lider H.Əliyevin Azərbaycana ali hakimiyyətə qayıdışı daxili xaosun pik həddə çatması ilə yanaşı, ölkəmizin, dünyanın supergüclərinin müdhiş maraqlarının kəskin toqquşduğu, gərgin geosiyasi məkana çevrilmiş tarixi bir zamana təsadüf etmişdir” [34, s.461]. H.Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışının elə ilk vaxtlarından Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərindəki anlaşılmaqların aradan qaldırılması, ikitərəfli əlaqələrin yüksək səviyyədə qurulması istiqamətində səylər göstərilməyə başlandı. Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə qayıtmasından sonra respublikamızın xarici siyasəti, o cümlədən ABŞ ilə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha məqsədyönlü xarakter aldı, daha ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başlandı” [20, s.151].

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən sonra ABŞ ilə münasibətlərdəki ilk müsbət dəyişikliklər Vətən tarixşünaslığında

1993-cü ilin 3 oktyabrında xalqın böyük əksəriyyətinin etimadını qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi və bundan 1 həftə sonra – oktyabrın 10-da keçirilən andiçmə mərasimindəki nitqində ölkəmizin xarici siyasət konsepsiyasını açıqladı: “Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz heç bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük. Lakin, eyni zamanda nəyin bahasına olursa-olsun respublikanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq” [10, s.205-206]. Artıq 1993-cü ilin oktyabrında ABŞ-ın energetika naziri H.O’Lirinin müavini U.

Uayt Azərbaycana səfər etdi və enerji sahəsində iki ölkə arasında iqtisadi sferada, xüsusilə neft sahəsində əməkdaşlığa dair konkret məsələlər, əməkdaşlığın yolları müzakirə edildi.

1994-ci ildə tərəflərin maraqlarının dəqiqləşməsi və siyasətlərinin əsas elementlərinin aydınlaşması ilə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Həmin ilin aprelində R.Kozlariç ABŞ-ın Azərbaycandakı yeni fəvqəladə və səlahiyyətli səfəri təyin edildi. 1994-cü ilin mayın 4-də Azərbaycan ABŞ Prezidenti Bill Klintonun xarici siyasət təşəbbüsü olan NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" (SNT) proqramına qoşuldu. S.Mustafayeva bunu ölkəmizin rəsmi Vaşinqtonla hərbi-siyasi əməkdaşlığına təkan verən amil kimi səciyyələndirir [35, s.152]. H.Əhmədova da öz elmi məqaləsində bunu təsdiq edir: "SNT proqramında iştirak Azərbaycanın NATO standartlarına yaxınlaşmasına təkan verirdi" [9, s.190]. S.Novruzov Azərbaycanın SNT proqramına qoşulmasını təhlil edərək yazır: "Ümumillik liderimiz H.Əliyev Şimali Atlantika alyansı ilə hərbi-siyasi əlaqələrin genişləndirilməsini balanslaşdırılmış xarici siyasət doktrinasının prioritet vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirərək bu istiqamətdə praktik addımların atılmasını təmin etdi. Alyansın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerini və rolunu nəzərə alan ulu öndər H.Əliyev uzaqgörənliklə NATO-nun SNT proqramına qoşulması barədə qətiyyətli qərar verərək 1994-cü ilin mayın 4-də Brüsseldə təşkilatın çərçivə sazişini imzaladı" [37, s.187]. Ş.Məmmədov isə, sözügedən hadisəni Birləşmiş Ştatların Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki iştirakında yeni mərhələnin başlanması kimi xarakterizə edərək yazır: "1994-cü ildən ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində iştirakında yeni mərhələ başladı. Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlığı genişləndirmək üçün SNT layihəsinə qoşuldu" [33, s.19]. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz regionu, o cümlədən Azərbaycan müstəqilliyin ən erkən vaxtlarından NATO-nun maraqlarında olduqca əhəmiyyətli yer tutmuşdur. A.Əzimli yazır ki, hələ 1991-ci il dekabrın 20-də NATO-nun təşəbbüsü ilə Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası (ŞAƏŞ) yaradılmış, 1992-ci ilin martında Azərbaycan onun üzvü olmuşdur [15, s.61]. Sonradan əsas məqsədi regionda sabitliyi, təhlükəsizliyi təmin etmək, münaqişələrin qarşısını almaq olan Avratlantik Əməkdaşlıq Şurası ŞAƏŞ-ni əvəz etmişdir. 1994-ci ilin mayın 12-də nəhayət ki, Birinci Qarabağ müharibəsinə və Ermənistanın təcavüzünə son

qoyan atəşkəs haqqında sazişin imzalanması ABŞ tərəfindən olduqca müsbət qarşılandı və bundan təqribən 1 ay sonra, iyunun 10-da Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer ilə görüşü ikitərəfli münasibətlərin strateji və taktiki aspektlərini müzakirə və müəyyən etmək nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. M.Qasımlı sözügedən görüşü "ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələrinin formalaşmağa başlaması" kimi xarakterizə edir [24, s.170].

1994-cü ilin sentyabrı iki ölkə arasında münasibətlərdə müsbətə doğru atılan növbəti mühüm addımlar ilə yadda qaldı. Belə ki, sentyabrın 3-4-də ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi M.Olbrayt Bakıya səfər edərək Prezident H.Əliyev ilə görüşdü və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə dair bir çox məsələlər müzakirə edildi. Burada ən çox diqqəti çəkən məqam H.Əliyevin təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin boşaldılmasında ABŞ-ın dəstəyini istəməsi oldu. M.Olbrayt QHT xətti ilə ABŞ tərəfindən Azərbaycana humanitar yardımlar göstərilməsinin gücləndiriləcəyini, habelə 907-ci maddənin ləğv edilməsi imkanlarının nəzərdən keçiriləcəyini bildirdi [20, s.156]. 1994-cü sentyabrında BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında iştirak etmək üçün ABŞ-a səfər edən Prezident H.Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klinton və BMT-nin baş katibi B.Qali ilə görüşdü ki, burada da "Ermənistanın təcavüzünə son qoymaq kimi mühüm məsələlər müzakirə edildi" [27, s.124]. Bütün bu görüşlər ikitərəfli münasibətlərin inkişafı ilə yanaşı, həm də yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi.

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında

1994-cü ilin sentyabrın 20-də ARDNŞ ilə 12 dövlətin neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektorunda neft yataqlarının birgə hasilatı və işlənməsinə dair "Əsrin müqaviləsi" imzalandı [2, s.309]. Həmin şirkətlər arasında ABŞ-ın "Amoko", "Penzoyl", "Yunokal", "Ekson" kimi iri neft şirkətləri də var idi ki, onlar İ.Məmmədov və Ç.Məmmədovun təbirincə desək, "Əsrin müqaviləsi"ndə başlıca yer tuturdular [31, s.314]. M.Mirbabayevin məlumat verdiyi kimi, müqavilənin 13 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilməsi onun nə üçün "Əsrin müqaviləsi" adlandırılması sualına verilən cavablar-

dan biri ola bilər [44, s.257]. Elə buna görədir ki, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı gün ABŞ Prezidenti B.Klinton Prezident H.Əliyevə təbrik məktubu göndərərək bu nəhəng müqaviləni Azərbaycanın qüdrətli iqtisadi gələcəyinə doğru atılmış həlledici addım adlandırdı [24, s.172]. M.Rzayev “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsiri ilə bağlı yazır: “Dünyanın ən qüdrətli dövləti olan ABŞ-la münasibətlərin nizama salınıb inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması bu yolda ən mühüm və ən başlıca amil, Azərbaycanla Qərb arasındakı münasibətlərdə yeni həm də dönmüş nöqtəsi oldu” [40, s.263]. B.Bayramova “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasını Azərbaycanın nüfuzlu Qərb dövlətləri ilə, ilk növbədə ABŞ-la sərfəli iqtisadi tərəfdaşlıq münasibətlərinin əsasını qoyması kimi xarakterizə edir [5, s.31]. N.Məmmədov “Əsrin müqaviləsi”nin ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin strateji karakter almasında çox böyük rolunun olmasını qeyd edərək yazır: “Məhz bu müqavilədən sonra ABŞ-Azərbaycan əməkdaşlığının davamı olaraq yenedən Xəzər neftinin hasili və dünya bazarlarına nəqli ilə bağlı müxtəlif investisiya layihələri işlənib hazırlandı və müqavilələr bağlandı” [32, s.110]. E.Nəsirov bu fikri bir qədər də dəqiqləşdirir: “Əsrin müqaviləsi” sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açdı və ABŞ şirkətləri (“Amoko” – 17.01%, “Yunokal” – 10.0489%, “Ekson” – 8.0006%, “Penzoyl” – 4.8175% olmaqla) ümumilikdə 40%-lik paya sahib oldular [36, s.99]. “Əsrin müqaviləsi”ndə Qərb dövlətləri içərisində ən mühüm payın məhz ABŞ şirkətlərinə ayrılmasının səbəbini P.Darabadi G.Bayramova ilə birgə yazdığı elmi məqaləsində belə izah edir: “Azərbaycanın ABŞ şirkətlərinə belə böyük faizlə yer ayırması ölkəmizin üzləşdiyi iqtisadi və siyasi problemlərin həllində ABŞ-ın hərbi-siyasi dəstəyinə arxalanmaq istəyi ilə əlaqədar idi” [7, s.119]. Bununla yanaşı, H. Babaoğlunun öz tədqiqat əsərində yazdığı kimi: “Bu müqavilə ölkəyə miyardlarla ABŞ dolları həcmində gəlir vəd etməklə bərabər ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinə də güclü investisiya axınına şərait yaratmış oldu” [4, s.326].

1994-cü il sentyabrın 27-də Nyu-Yorkda ABŞ Prezidenti B.Klinton və Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev arasında görüş baş tutdu. Həmin görüşün əhəmiyyətini Ə.Həsənov belə izah edir: “ABŞ Prezidenti Dağlıq Qarabağ problemi yaranan gündən bəri ilk dəfə ola-

raq bu məsələdə rəsmi Yerevanın deyil, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etdiyini bildirmiş və Azərbaycanın ABŞ üçün arzu edilən, əhəmiyyətli ölkə olduğunu bəyan etmişdir” [20, s.156]. H.Paşayev yazır ki, bu görüş ilə ABŞ və Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin ilk araşdırma mərhələsi başa çatdı [39, s.82]. Ümumilikdə, 1994-cü ildə Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərinin inkişafında qazanılan nailiyyətlər, xüsusilə ABŞ rəhbərliyinin Azərbaycana münasibətinin kəskin şəkildə dəyişməsi, amerikalı siyasi xadimlərin və bütövlükdə Amerika ictimaiyyətinin ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində konkret addımlar atmağa maraqlı göstərməsi Vətən tarixşünaslığında tədqiqat əsərlərində ümumilli lider H.Əliyevin rəhbərliyi altında 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq aparılan gərgin diplomatik işin nəticəsi hesab edilir. Ə.Həsənov bununla bağlı yazır: “Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ABŞ-da erməni təbliğatı iflasa uğramağa, Dağlıq Qarabağ mifi sındırılmağa və Azərbaycan haqqında əsl həqiqətlər geniş ictimaiyyət tərəfindən dərk edilməyə başlandı” [20, s.156]. M.Qasımlı da sözügedən məsələ ilə bağlı oxşar qənaətə gəlir: “1993-1994-cü illərdə Azərbaycan diplomatiyasının söyləri nəticəsində ABŞ-da erməni təbliğatına alternativ fikir yaranmağa başladı. Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin əsl mahiyyəti bilindi, ictimai rəy tədricən dəyişməyə başladı” [24, s.173].

“Vilson düzəlişi” və “Porter əlavəsi”nin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsiri Vətən tarixşünaslığında

1995-1996-cı illərdə Ə.Həsənovun təbirincə desək, iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etdi. 1995-ci ilin aprelinə ABŞ-ın energetika naziri H.O’lirinin ölkəmizə səfəri zamanı Azərbaycanın beynəlxalq neft konsorsiumundakı (latınca “consortium” – ortaqlıq, cəmiyyət) payının 5%-nin ABŞ-ın “Ekson” şirkətinə ayrılması haqqında sənəd imzalandı [11, s.385]. M.Qasımlı bu hadisəni Azərbaycan-ABŞ münasibətlərdə etimadı artırmağa və inamsızlığı aradan qaldırmağa kömək edən amil kimi qiymətləndirir [24, s.174]. Bu dövrdə ABŞ tərəfindən ən azı digər Cənubi Qafqaz respublikalarına edilən yardım qədər Azərbaycana da humanitar yardım göstərilməsini təmin etmək uğrunda Azərbaycan diplomatiyasının söyləri nəhayət ki, 1996-cı ilin əvvəlində öz bəhrəsini verdi. Belə ki, həmin ilin 25-26 yanvarında konqresmen Çarlz

Vilsonun təklifi ilə Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsi Nümayəndələr palatasında, daha sonra isə Senatda qəbul edildi və ABŞ Prezidenti B.Klinton tərəfindən təsdiq olundu. Z.Əliyev göstərir ki, konqresmen Ç. Vilsonun bu təşəbbüsü “Azadlıq müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinə edilmiş əlavə idi [14, s.124]. Bu mənada, sözügedən qanun layihəsi Vətən tarixşünaslığında bəzən “Vilson düzəlişi” kimi də qeyd olunur. “Vilson düzəlişi” əvvəllər olduğu kimi ABŞ-ın Azərbaycana yalnız QHT xətti və şəxsi xeyriyyəçi təşkilatlar vasitəsilə humanitar yardım göstərilməsinin mümkünlüyünü təsbit etsə də, burada mühüm bir fərqli məqam var idi. Həmin məqam E.Nəsirovun da yazdığı kimi belə idi: “Azərbaycan hökumətinə yardım o halda göstərilə bilər ki, Prezident müəyyən etsin ki, QHT vasitəsilə Azərbaycana göstərilən yardım qaçqınların və məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını lazımi səviyyədə ödəmir” [36, s.46]. Göründüyü kimi, burada artıq Amerika QHT-ləri ilə yanaşı ABŞ-ın dövlət yardımından söhbət gedir. “Vilson düzəlişi” ilə ABŞ-ın Azərbaycana münasibətinin dəyişməsinə Y.Babanlı belə izah edir: “Bu düzəlişə qədər Azərbaycana yalnız ABŞ-ın xeyriyyəçilik təşkilatları və hökumətlə əlaqəsi olmayan təşkilatları maddi yardım göstərə bilərdi” [3, s.152]. Bütövlükdə, sözügedən qanunun qəbul edilməsini Azərbaycan diplomatiyasının erməni lobbisi üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “Konqresin 1995-ci ilin mayında qəbul edilən “Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında” qanun layihəsi məhz bu dəfə bəyənilməyə və erməni lobbisinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq təsdiq edildi” [20, s.161].

Lakin ABŞ-dakı erməni lobbisi və diasporu anti-Azərbaycan fəaliyyətlərini dayandırmır, israrla ABŞ-ın Azərbaycanla münasibətlərinə ziyan vurmağa çalışırdılar. Erməni lobbisi və diasporunun növbəti kəskin təzyiqləri nəticəsində 1996-cı ilin iyununda konqresmen Con Porterin təklifi ilə Nümayəndələr palatasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafına zərbə endirən “Porter əlavəsi” adlı yeni sənəd qəbul edildi [20, s.162]. Ayrı-ayrılıqda həm Azərbaycanın, həm də “Dağlıq Qarabağ”ın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş əhalisinə 7:1 nisbətində yardım edilməsini nəzərdə tutan həmin sənəd Ə.Məmmədovun yazdığı kimi: guya həm Azərbaycan, həm də “Dağlıq Qarabağ” erməniləri üçün məqbul idi [30, s.291]. V.Həbibogʻlunun: “Qeyri-rəsmi mənbələrdən

məlumdur ki, Qarabağ probleminin həllinə “çalışan” Porterin arvadı erməni mənşəlidir” – deyər, məlumat verməsi C.Porterın nə üçün belə bir ədalətsiz sənəd hazırlaması sualına verilən cavab ola bilər [17, s.83]. Z.Əliyev göstərir ki, aşağıdakı iki cəhətinə görə “Porter əlavəsi”nin dövlətçiliyimiz əleyhinə yönəlməsi qənaətinə gəlmək olar:

1. Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi deyil, müstəqil subyekt kimi təqdim edilirdi.

2. İki müxtəlif subyektə müxtəlif yardımlar təklif olunmaqla göstərilən yardım arasında nisbət qoyulmuşdu [14, s.128].

Bu baxımdan, “Porter əlavəsi” məsələyə ədalət-siz yanaşma olmaqla münaqişənin həllinə kömək etmirdi və M.Qasımlının təbircə desək, Azərbaycanın maraqlarına uyğun olmayıb onun müstəqilliyinə, suverenliyinə qarşı yönəlmişdi [25, s.62]. Elə buna görədir ki, sözügedən sənəd nəinki Azərbaycan tərəfində narazılıq doğurdu, həmçinin ABŞ-ın özündə də birmənalı qarşılanmadı. ABŞ Dövlət Departamenti 1996-cı ilin iyunun 12-də “Porter əlavəsi” ilə bağlı xüsusi bəyanat verərək qanun layihəsində göstərilən müddəaları “hazırda edilən səylərə qarşı maneə yaratmaq” cəhdi kimi qiymətləndirdi. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, ABŞ tərəfindən Azərbaycanın 780 min nəfərədək qaçqın və məcburi köçkün statuslu vətəndaşına humanitar yardımların göstərilməsi səyləri davam etdiriləcəkdir [36, s.48-49]. İyunun 13-də Prezident H.Əliyev ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri ilə görüşərək ona açıq şəkildə bildirdi: “Porter düzəlişi Azərbaycana kömək əvəzinə ona zərbə vurur, onun ərazi bütövlüyünü təhlükə altına qoyur” [12, s.440-441]. Son nəticədə ABŞ obyektiv mövqə tutaraq erməni lobbisi və diasporunun əsassız iddialarını rədd etdi və ABŞ Senatında xarici dövlətlərə yardım haqqında qanun layihəsi “Porter düzəlişi” nəzərə alınmadan 1996-cı il iyulun 26-da qəbul edildi [24, s.180]. ABŞ Dövlət Departamenti 1996-cı ilin oktyabrında Dağlıq Qarabağ regionunda qondarma “prezident” seçkiləri keçiriləndə də xüsusi bəyanat verərək öz narahatlığını bildirməklə, Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəklədi. Bu bəyanat Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “ermənilərin güclü təsirinə baxmayaraq, ABŞ-ın Azərbaycana münasibətdə obyektiv və beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun olan bir mövqedə dayandığını bir daha sübut etdi” [20, s.163]. Həmin mövqə ATƏT-in Lissabon sammiti ərəfəsində – 1996-cı ilin noyabrın 6-da ABŞ Prezidenti B.Klintonun Azərbaycan Prezidenti H.Əli-

yevə göndərdiyi məktubda Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və münaqişənin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həll edilməsinin ABŞ tərəfindən dəstəklənməsinin bildirilməsi ilə növbəti dəfə sərgiləndi [18, s.38]. Elə dekabrın 2-3-də keçirilən Lissabon sammiti çərçivəsində də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev ilə ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qor və dövlət katibi U.Kristofer arasında görüşlər baş tutdu ki, burada da ABŞ tərəfindən birmənalı şəkildə Azərbaycanın suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin dəstəklənməsi bildirildi [24, s.183]. M.Qasımlı və E.Hüseynova yazırlar ki, sözügedən sammitdə Azərbaycan xarici işlər naziri T.Qasımovun ABŞ dövlət xadimi C.Beyker ilə görüşü zamanı da cənab Beyker Qarabağ münaqişəsi probleminə ABŞ-ın ciddi yanaşdığını və bu istiqamətdə gərəkli addımlar atacağını bildirdi [26, s.86]. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz Lissabon sammitindən sonra Rusiya ilə yanaşı, ABŞ və Fransa nümayəndələri də ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri təyin olundular [8, s.21; 43, s.115]. 1996-cı ilin dekabrında Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində baş verən növbəti əlamətdar hadisə Azərbaycanda “Amerika Ticarət Palatası”nın açılması oldu [13, s.162]. Ə.Həsənov bu palatanın açılmasını ABŞ-ın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən onlarla şirkət və birliklərinin, iş adamlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və vahid bir mərkəzdən onlara istiqamət verilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisə kimi qiymətləndirir [20, s.168]. Beləliklə, Vətən tarixşünaslığında 1996-cı il – Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq istiqamətində yüksələn xətlə inkişafı ili kimi xarakterizə olunur. A.Bəşirova ümumilikdə 1994-1996-cı illəri Azərbaycanın daxil olduğu regionun ABŞ-ın milli maraqları sferasında keçməsi, ABŞ-ın bölgənin enerji ehtiyatlarına görə böyük əhəmiyyət daşımasını realizə etməsi kimi səciyyələndirir [6, s.60].

Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri və ikitərəfli münasibətlərin strateji tərəfdaşlığa doğru inkişafına Vətən tarixşünaslığında münasibət

1997-ci ilin 27 iyulundan – 6 avqustunadək Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin ABŞ-a ilk dəfə olaraq rəsmi səfər etməsi iki ölkə arasındakı münasibətlərdə çox mühüm tarixi hadisə oldu. Vətən tarixşünaslığında sözügedən hadisə birmənalı olaraq Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin zirvəsi, yeni mərhələnin başlanğıcı, dönüş anı kimi xarakterizə olunur. Belə

ki, Ə.Həsənov həmin hadisənin tarixi əhəmiyyəti ilə əlaqədar yazır: “Bu səfər özünün bütün əlamət və cəhətlərinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb etmiş və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur” [19, s.63]. H. Paşayev bu səfəri ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini yeni strateji səviyyəyə qaldırmağa kömək edən hadisə kimi qiymətləndirir [38, s.125]. S.Qurbanova bu səfər ilə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində növbəti mərhələnin əsasının qoyulması qənaətinə gəlir [42, s.22]. Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzinin 2013-cü ildə ərsəyə gətirdiyi “30 tarixi səfər” adlı kitabda Prezident H.Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri müstəqil Azərbaycan tarixinin 1993-2003-cü illəri əhatə edən on illik periodu ərzində baş tutmuş ən mühüm tarixi səfərlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir: “Bu səfər öz əhəmiyyətinə, keçirilən görüşlərin sayı və dəyərinə, imzalanan sənədlərin vaciblik dərəcəsinə görə, tarixi hesab olunur” [1, s.229].

Azərbaycan Prezidentinin Birləşmiş Ştatlara ilk rəsmi səfərinin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, rəsmi Vaşinqton, daha dəqiq desək ABŞ dövlət katibinin müavinləri S.Ayzenştadt və S.Talbott 907-ci maddənin aradan qaldırılması məsələsinə münasibət bildirərkən həmin maddənin ikitərəfli münasibətlərə xələl gətirməsi və bu baxımdan nəinki Azərbaycanın, eləcə də ABŞ-ın mənafeyinə zidd olmasını qeyd edərək Klinton hökumətinin sözügedən maddəni ləğv etməyə hazır olduğunu bəyan etdilər [19, s.64]. Həmçinin, konqresmen P.Kinq 907-ci maddənin aradan qaldırılması ilə bağlı qanun layihəsi hazırlayıb Konqresə təqdim edərkən açıq şəkildə bəyan etdi: “Bizim Qafqazda hazırkı siyasətimiz ABŞ-ın milli maraqlarına düzgün xidmət etmir. Birləşmiş Ştatlar Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə daha ədalətlə yanaşmalıdır” [20, s.172-173]. 1 avqust 1997-ci ildə “Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanat” imzalandı ki, bununla da M.Fətəliyev və M.Qasımlının yazdığı kimi: iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsas strategiyası, prinsipləri, xarakteri və perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirildi [16, s.57]. Rəsmi səfər zamanı ABŞ hökumətinin Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəql edilməsinə dair mövqeyini bəyan edərkən A.Yaqubovanın qeyd etdiyi kimi, müxtəlif yolları (Bakı-Ceyhan boru kəməri, Transxəzər neft boru kəməri, Transxəzər qaz kəməri) müdafiə etməsi iqtisadi fayda baxımından Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi [41, s.77]. G.Quliyeva rəsmi səfərin nəticəsini belə təhlil edir: “Səfə-

rin mühüm nəticələrindən biri də budur ki, ABŞ ictimaiyyətində Azərbaycanın milli mənafeləri barədə düzgün və obyektiv informasiya formalaşdı, Qafqaz regionunda, MDB məkanında və Azərbaycanda baş verən hadisələr və proseslər, Azərbaycan-Amerika münasibətlərinin mövcud vəziyyəti, perspektivləri və əlaqələri çətinləşdirən məsələlər, habelə Azərbaycan geosiyasətinin əsas istiqamətləri barədə lazımi təsəvvür yarandı” [28, s.88]. Bütün bu və ya digər faktlar göstərir ki, Vətən tarixşünaslığında sözügedən hadisənin tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərinin zirvəsi, dönüş anı kimi səciyyələndirilməsi heç də təsadüfi deyildir.

1998-ci ildən, M.Qasımlının təbirincə desək, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionunda hərbi-siyasi maraqları genişlənməyə başladı [24, s.209]. 1998-ci il oktyabrın 1-dən etibarən Azərbaycan da daxil olmaqla hər üç Cənubi Qafqaz ölkəsi ABŞ-ın Avropadakı qüvvələrinin komandanlığının cavabdehlik zonasına daxil edildi ki, bu da ABŞ-ın region siyasətinin fəallaşmasından xəbər verir. Bundan başqa, Azərbaycan-ABŞ münasibətləri iqtisadi sferada da yüksələn tendensiya ilə inkişaf etməkdə idi. Bunun nəticəsidir ki, 1999-cu ilin yanvarına qədər V.Quluzadənin “Gələcəyin üfüqləri” adlı kitabında yazdığı kimi: “ABŞ neft şirkətləri Azərbaycana 1 milyard dollardan artıq investisiya qoydular” [29, s.38].

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərində öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın dünyanın yeganə fəvqəldövləti olan ABŞ ilə münasibətləri 1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı və Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən sonra son dərəcə mühüm bir mərhələyə qədəm qoymuş və bu mərhələdə iki ölkə arasındakı münasibətlərdə anlaşılmaqlıqdan – strateji tərəfdaşlığa istiqamətlənən böyük dönüş baş vermişdir. Həmin dövərdə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin yüksələn tendensiyası ilə inkişafı tarixi Vətən tarixşünaslığındakı çoxsaylı araşdırmalarda – monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrdə və s. geniş şəkildə öz əksini taparaq mühüm tədqiqat obyekti olmuşdur ki, onların müqayisəli təhlili sözügedən problemi hərtərəfli tədqiq etmək üçün qarşımızda əlverişli imkanlar açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *30 tarixi səfər: Azərbaycan xalqının ümum-millili lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri*

(1993-2003). Bakı, “CBS”, 2013, 359 s.

2. *Abbasbəyli A. Dünya siyasəti. Bakı, “Nurlar”, 2011, 584 s.*

3. *Babanlı Y. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 328 s.*

4. *Babaoğlu H. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi (siyasi, ideoloji və diplomatik məsələlər). Bakı, “Elm”, 2007, 516 s.*

5. *Bayramova B. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (2001-2008-ci illər). Bakı, “Sabah”, 2019, 244 s.*

6. *Bəşirova A. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Amerika mətbuatında (“Nyu York Tayms” qəzetinin materialları əsasında: 1991-2001-ci illər). Bakı, 2007, 190 s.*

7. *Darabadi P., Bayramova G. Azərbaycan diplomatiyasının bu günü: uğurlar, perspektivlər. Tarix və onun problemləri, № 1, 2013, s.116-121.*

8. *Əhmədov E. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: nizamlanmaya dair aparılan danışıqların nəticələri. “Geostrategiya”, №2 (14), 2013, s.20-24.*

9. *Əhmədova H. NATO-nun Cənubi Qafqaz strategiyası və Azərbaycan Respublikası. Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), №4, 2015, s.189-195.*

10. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, “Azərnaşr”, 1997, 612 s.*

11. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, “Azərnaşr”, 1997, 488 s.*

12. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı, “Azərnaşr”, 1998, 512 s.*

13. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. Bakı, “Azərnaşr”, 1998, 488 s.*

14. *Əliyev Z. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı, “Nurlan”, 2001, 150 s.*

15. *Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000). Bakı, “Adiloğlu”, 2001, 226 s.*

16. *Fətəliyev M., Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 2 hissədə. II hissə (1945-2002-ci illər). Bakı, “Adiloğlu”, 2008, 343 s.*

17. *Həbibov V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Bakı, “Qartal”, 2001, 358 s.*

18. *Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı, “İşiq”, 1997, 80 s.*

19. *Həsənov Ə. Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991-avqust 1997). Bakı, “Azərbaycan Universiteti”, 1997, 101 s.*

20. Həsənov Ə. *Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)*. Bakı, "Azər-nəşr", 1998, 315 s.
21. Hüseynov Y. *Ümummilli lider Heydər Əliyevin gələcəyə istiqamətlənmiş siyasi doktrinası. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi*, 10 (1), 2023, s.356-362.
22. Hüseynova İ. *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu*. Bakı, "Təhsil", 2004, 472 s.
23. *Xalqa bağlı olan ömür. V kitab*. Bakı, "Şəms", 2004, 428 s.
24. Qasımlı M. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə*. Bakı, "Mütərcim", 2015, 640 s.
25. Qasımlı M. *Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri)*. Bakı, "Mütərcim", 1997, 124 s.
26. Qasımlı M., Hüseynova E. *Azərbaycanın xarici işlər nazirləri*. Bakı, "Adiloğlu", 2003, 112 s.
27. Qasımov M., Abdullayev M. *Beynəlxalq münasibətlər tarixi. II hissə (XX əsr. 1946-1999-cu illər)*. Bakı, "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 1999, 450 s.
28. Quliyeva G. *Azərbaycan yeni geosiyasi münasibətlər sistemində. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis*. Bakı, 2010, 182 s.
29. Quluzadə V. *Gələcəyin üfüqləri*. Bakı, "Azər-nəşr", 1999, 288 s.
30. Məmmədov Ə. *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (80-ci illərin sonu-1997-ci il)*. Bakı, "Elm", 1999, 360 s.
31. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. *Azərbaycan tarixi (XX əsr-XXI əsrin əvvəlləri)*. Bakı, "UniPrint", 2009, 326 s.
32. Məmmədov N. *Xarici siyasətin Azərbaycan modeli*. Bakı, "Çaşıoğlu", 2012, 464 s.
33. Məmmədov Ş. *Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: siyasi təhlil. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis.-nin avtoreferatı*. Bakı, 2018, 25 s.
34. Mirbəşiroğlu E. *Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli*. Bakı, "Elm", 2009, 524 s.
35. Mustafayeva S. *ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər)*. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 349 s.
36. Nəsirov E. *Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər)*. Bakı, "Qanun", 1998, 136 s.
37. Novruzov S. *Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi*. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 272 s.
38. Pashayev H. *Azerbaijan-US relations: from unjust sanctions to strategic partnership. Azerbaijan in global politics. Crafting foreign policy*. Bakı, "Azerbaijan Diplomatic Academy", 2009, pp.109-129.
39. Paşayev H. *Yüksəkliyə doğru*. Bakı, "Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti", 2008, 336 s.
40. Rzayev M. *Heydər Əliyevin xarici siyasəti və Azərbaycanın beynəlxalq uğurları. Akademik Tarix və Düşünce Dergisi*, 10 (1), 2023, s.260-269.
41. Yaqubova A. *Azərbaycanın neft diplomatiyası: əfsanələr gerçəkləşir*. Bakı, "Azər-nəşr", 2004, 162 s.
42. Гурбанова С. *Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики*. Баку, «Şərq-Qərb», 2010, 72 s.
43. Маммадов И., Мусаев Т. *Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество*. Тула, «Гриф и К», 2006, 192 с.
44. Мир-Бабаев М. *Краткая история Азербайджанской нефти*. Баку, "Азернешр", 2009, 376 с.

XÜLASƏ:

XX əsrin sonlarında yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın dünyanın yeganə fəvqəldövləti olan ABŞ ilə münasibətləri Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışı və Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən sonra yeni və mühüm mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mühüm hadisə nəinki ABŞ ilə münasibətlərdə, bütövlükdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində böyük dönüş nöqtəsi oldu. Azərbaycan tarixinin sözügedən mühüm periodunda – Heydər Əliyevin ilk prezidentliyi illərində Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında müxtəlif tədqiqatçıların çoxsaylı əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili, habelə onlar ilə xarici tarixşünaslıq əsərləri arasında paralellər aparılması, ümumiləşdirmələr əsasında yeni nəticələr çıxarılması 1993-1998-ci illərdə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin mahiyyət və xarakterini dərinlən və hərtərəfli öyrənməyə imkan yaradır ki, bu da iki ölkə arasındakı münasibətlərin gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, ABŞ, Heydər Əliyev, xarici siyasət, Vətən tarixşünaslığı.

Balamirza Mammadli

**AZERBAIJAN-US RELATIONS DURING THE
FIRST PRESIDENCY OF HEYDAR ALIYEV
IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY**

SUMMARY:

The relations of Azerbaijan with the world's only superpower - the United States, have entered a new and important stage after Heydar Aliyev's return to political power and his election as the President of the Republic of Azerbaijan. This important event was a turning point not only in relations with the United States, but also in the entire foreign policy of Azerbaijan. Azerbaijan-US relations during the mentioned important period of Azerbaijan's history - in years of the first presidency of Heydar Aliyev - were widely reflected in numerous works of various researchers in Azerbaijani historiography. A comparative analysis of these research works, as well as drawing parallels between them and foreign historiographical works, obtaining new conclusions based on generalizations allows for a deep and comprehensive study of the essence and character of Azerbaijan-US relations in 1993-1998. It is also important from the point of view of determining of the future prospects for relations between the two countries.

Keywords: *Azerbaijan, USA, Heydar Aliyev, foreign policy, domestic historiography.*

Баламирза Мамедли

**АЗЕРБАЙДЖАНО-АМЕРИКАНСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ПЕРВОГО
ПРЕЗИДЕНТСТВА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

РЕЗЮМЕ:

Отношения Азербайджана с единственной сверхдержавой мира – Соединенными Штатами Америки вступили в новый и важный этап после возвращения Гейдара Алиева к политической власти и его избрания Президентом Азербайджанской Республики. Это важное событие стало поворотным моментом не только в отношениях с США, но и во всей внешней политике Азербайджана. Отношения между Азербайджаном и США в указанный важный период истории Азербайджана – в годы первого президентства Гейдара Алиева нашли широкое отражение в многочис-

ленных работах различных исследователей азербайджанской историографии. Сравнительный анализ этих исследовательских работ, а также проведение параллелей между ними и зарубежными историографическими работами, получение новых выводов основанных на обобщениях, позволяет глубоко и всесторонне изучить сущность и характер азербайджано-американских отношений в 1993-1998 годах. Это важно и с точки зрения определения дальнейших перспектив отношений между двумя странами.

Ключевые слова: *Азербайджан, США, Гейдар Алиев, внешняя политика, отечественная историография.*